

Krajobraz a nowoczesność. Teoria krajobrazu Karataniego Kōjina

ABSTRACT. Szymon Szeszuła, *Krajobraz a nowoczesność. Teoria krajobrazu Karataniego Kōjina* [Landscape and modernity. Karatani Kōjin's theory of landscape]. „Przestrzenie Teorii” 43. Poznań 2025, Adam Mickiewicz University Press, pp. 441–456. ISSN 1644-6763. <https://doi.org/10.14746/pt.2025.43.24>.

The aim of this article is to present the concept of the discovery of landscape as formulated by Karatani Kōjin in his seminal work *Origins of Modern Japanese Literature*. Karatani's theoretical proposal remains an important contribution to the debate on the historicity of the basic concepts used to describe the world. He points to the direct connection between modern subjectivity and the relationship to the outside world, arguing that the breakthrough in the epistemological constellation in Japan took place in the third decade of the Meiji era. I present his views against the background of the earlier observations of Shiga Shigetaka and Watsuji Tetsurō.

KEYWORDS: Karatani Kōjin, landscape, modern Japanese literature, literary theory in Japan, interiority

Jacob Burckhardt w przełomowej książce *Kultura Odrodzenia we Włoszech* wśród wielu odkryć dokonanych w tym okresie wyróżnia „odkrycie piękna krajobrazu”. Zauważa, że zdolność estetycznego przeżywania piękna krajobrazu „bywa zawsze wynikiem długiego i złożonego procesu kulturalnego, a powstania jej trudno dociec”¹. Rozpoznanie Burckhardta okazały się inspirujące dla późniejszych badaczy, którzy zgadzali się co do tego, że krajobraz to kategoria historyczna, która pojawiła się w kulturze europejskiej dopiero w epoce nowożytnej. Bez fundamentalnych zmian w procesie postrzegania rzeczywistości krajobraz jako temat estetyczny nie mógłby zaistnieć.

W przypadku kultury japońskiej stwierdzenie historycznego charakteru krajobrazu jawi się równie nieintuicyjnie. Japońska poezja, począwszy od najstarszej antologii pieśni *Manyōshū* (*Dziesięć tysięcy liści*, ok. 780), w centrum zainteresowań stawiała relację człowieka z naturą, natomiast do najsłynniejszych obrazów przednowoczesnej Japonii powszechnie zwykło się zaliczać *meisho-e*, czyli przedstawienia słynnych miejsc i widoków². Stosując się do genealogicznych założeń metody Burckhardta, należałoby przesunąć

¹ J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, przeł. M. Kreczkowska, Warszawa 1991, s. 185.

² N. Katō, *Nihon fūkeiron*, Tōkyō 1990, s. 157.

moment wyłonienia się nowoczesnego krajobrazu jako tematu w sztuce aż do drugiej połowy XIX wieku, czyli do momentu modernizacji kraju pod rządami cesarza Meiji (1868–1912). W niniejszym artykule chciałbym przedstawić teorię odkrycia krajobrazu sformułowaną przez Karataniego Kōjina w książce *Nihon kindai bungaku no kigen* (*Źródła japońskiej literatury nowoczesnej*, 1980). Rozstrzygnięcia poczynione w tej pracy stanowiły ważny głos w debacie na temat początków japońskiej nowoczesności³ i wyznaczyły paradygmat badania krajobrazu w literaturze japońskiej. W celu umiejscowienia rozważań Karataniego w szerszym kontekście przedstawię także podstawowe informacje dotyczące jego twórczości do momentu wydania *Źródeł japońskiej literatury nowoczesnej* oraz opiszę dwie najbardziej wpływowe teorie krajobrazu sformułowane wcześniej.

1. Sylwetka Karataniego

1.1. Młodość i pierwsze prace krytyczne

Kōjin Karatani urodził się w 1941 roku w Amagasaki w prefekturze Hyōgo. W 1960 roku wstąpił na Wydział Ekonomiczny Uniwersytetu Tokijskiego, gdzie kształcił się pod okiem marksistowskiego ekonomisty Kōichiro Suzukiego⁴. Suzuki należał do najbliższych współpracowników Kōzō Uno⁵ – wybitnego japońskiego ekonomisty i twórcy własnej szkoły w ekonomii. Wpływ Uno przejawia się szczególnie w późnych tekstach Karataniego poświęconych filozofii historii oraz reinterpretacji materializmu historycznego – w sposobie periodyzowania historii czy teorii kryzysu ekonomicznego.

Po uzyskaniu licencjatu z ekonomii w 1965 roku Karatani zdecydował się kontynuować studia na Wydziale Literatury. Skupił się głównie na literaturze angielskiej. W trakcie studiów zaangażował się w działalność radykalnie lewicowego ruchu studenckiego. I choć nie odgrywał w nim wiodącej roli, to – jak przyznawał w wywiadach – rozczarowanie związane z kierunkiem, w którym zmierzał ruch nowolewicowy, wywarło przemożny wpływ na jego późniejszą twórczość. W tym czasie, w drugiej połowie lat 60., opublikował pierwsze prace krytyczne, poświęcone europejskiej i japońskiej

³ Cf. S. Suzuki, *Gendai Nihon bungaku no shisō*, Tōkyō 1992, s. 47–91.

⁴ K. Karatani, *Seiji o kataru*, Tōkyō 2009, s. 43.

⁵ Teoria kryzysu zaproponowana przez Uno w rozprawie *Kyōkōron* stanowiła jego największy wkład w teorię marksistowską. Wykazał w sposób właściwie filologiczny, że zgodnie z literą *Kapitału* Marks wcale nie wieszczył upadku kapitalizmu, lecz stwierdzał jedynie nieuchronność cyklicznych kryzysów.

literaturze modernistycznej. Szczególną uwagę poświęcił wówczas twórczości Sōsekiego Natsume, który uchodzi za jednego z najważniejszych przedstawicieli nowoczesnej powieści japońskiej. Za poświęconą mu rozprawę *Ishiki to shizen* (*Świadomość i natura*, 1969) otrzymał prestiżową nagrodę miesięcznika „Gunzō”, co ugruntowało pozycję młodego krytyka w świecie japońskiej literatury. Autorowi udało się wydobyć z tekstów Sōsekiego możliwości wcześniej niedostrzegane przez tradycyjne literaturoznawstwo i wpisać jego dzieła w szerszy kontekst dyskursów nowoczesności⁶.

W tym wczesnym tekście Karatani zajął się zagadnieniem niewyraźności języka. Nie zadowolili się jednak samym wykazaniem nieuchronnej klęski, która musi się wiązać z reprezentacją rzeczywistości w literaturze. Refleksja nad ontologicznym stosunkiem słów i rzeczy poprowadziła japońskiego krytyka ku zagadnieniu zewnątrz. Temat zewnętrza, tego, co niepodmiotowe, zajmować będzie Karataniego właściwie przez całą jego karierę. Toshiaki Kobayashi – autor wnikliwej monografii *Karatani Kōjin ron: Tasha no yukue* (*O Karatanim Kōjinie: Miejsce innego*) określa cały jego projekt krytyczny mianem „niekończącej się pogoni za tym, co «zewnętrzne»”⁷. We wczesnym okresie twórczości Karatani nie używa jeszcze terminu *gaibu* (‘zewnętrze’), lecz pojęcia „natury” (*shizen*), traktując tę ostatnią jako istotowo odmienną od świadomości (*ishiki*), będącej domeną aktywności intelektualnej. Naturą w ujęciu japońskiego krytyka jest wszystko, co wymyka się statycznemu opisowi, co żyje w ciągłym procesie stawania się. Ów proces Karatani postrzega jako dialektykę ciągłości (*renzokusei*) i tożsamości (*dōitsusei*):

problem tożsamości i ciągłości jaźni, który opisuje Sōseki, nie jest problemem tożsamości i ciągłości jaźni jako przedmiotu (np. wyglądu, nazwy itp.), ale problemem tożsamości i ciągłości „ja” oraz jej przedmiotowej percepcji. Innymi słowy Sōseki nie zajmuje się „ja” jako przedmiotem, ale tożsamością i ciągłością „ja”, które nie może być zobiektywizowane⁸.

W kolejnych pracach o Sōsekim Karatani rozwinie tę koncepcję, a wspomnianą wcześniej dialektykę zastosuje do analizy ewolucji form literackich, czego najdojrzałym wyrazem będzie opublikowana w 1980 roku praca *Nihon kindai bungaku no kigen* (*Źródła japońskiej literatury nowoczesnej*).

⁶ F. Murakami, *Postmodern, Feminist and Postcolonial Currents in Contemporary Japanese Culture: A Reading of Murakami Haruki, Yoshimoto Banana, Yoshimoto Takaaki and Karatani Kōjin*, London 2009, s. 137–138.

⁷ T. Kobayashi, *Karatani Kōjin ron: Tasha no yukue*, Tōkyō 2015, s. 20.

⁸ K. Karatani, *Ifu suru ningen*, Tōkyō 1972, s. 21.

1.2. Marks. W stronę centrum możliwości – przełom w karierze Karataniego

W latach 70. Karatani umocnił swoją pozycję w świecie japońskiej krytyki, publikując liczne eseje oraz teksty polemiczne (*hyōron*) w najważniejszych periodykach literackich. W marcu 1974 roku zapoczątkował dwie serie artykułów (*rensai hyōron*) poświęconych filozofii Karola Marksa, publikowanych do sierpnia tego samego roku w miesięczniku „Gunzō”, oraz twórczości Yanagity Kunio – najbardziej wpływowego japońskiego etnologa i antropologa. Było to pierwsze tak wyraźne odejście Karataniego od tematyki *stricte* literackiej na rzecz rozważań bliższych filozofii. Zgodnie z szeroką – charakterystyczną dla Japonii – definicją krytyki literackiej autor klasyfikował swoje ówczesne prace jako próby krytycznoliterackie⁹. Po latach we wstępie do zbioru esejów poświęconych Yanagicie pisał:

Pierwotnie wybrałem gatunek krytyki (*hihyō to iu janru*), ponieważ uważałem, że pozwala mi robić wszystko, co chcę, i nie miałem zamiaru oddawać się krytyce literackiej w wąskim tego słowa znaczeniu. Moje kolejne próby pisania o Kunio Yanagicie i Marksie miały na celu wyjście poza ramy krytyki literackiej¹⁰.

Oba przedsięwzięcia krytyczne spotkały się z szeroką recepcją, jednak to *Marks. W stronę centrum możliwości* uchodzi za dzieło inaugurujące serię publikacji Karataniego, które miały istotny wpływ na powstanie i rozwój japońskiej teorii krytycznej¹¹ (Walker 2020: XXI). Wkrótce po ukończeniu publikowania serii esejów wyjechał on na dwa lata do Stanów Zjednoczonych, gdzie jako profesor wizytujący w latach 1975–1977 wykładał literaturę współczesną na Uniwersytecie Yale. Był to okres burzliwego rozwoju dekonstrukcjonistycznych badań literackich prowadzonych przez naukowców skupionych wokół Paula de Mana. Podczas wyjazdu japoński myśliciel nawiązał liczne przyjaźnie intelektualne, m.in. ze wspomnianym wyżej de Manem, ale także z Jacques’em Derridą czy Fredricem Jamesonem. Wspominając okres pobytu w Yale, Karatani wskazał przede wszystkim na formacyjny wpływ, jaki de Man wywarł na jego pisarstwo:

To właśnie spotkanie z Paulem de Manem sprawiło, że nie tylko rozpocząłem rewidżę *Marksa*... i opublikowałem ją jako książkę w 1978 roku, ale także od tego

⁹ *Idem, Marx: Towards the Centre of Possibility*, przeł. G. Walker, London – New York 2020, s. XXIX.

¹⁰ *Idem, Yanagita Kunio ron*, Tōkyō 2013, s. 2.

¹¹ G. Walker, *Karatani’s Marx*, [w:] K. Karatani, *Marx: Towards the Centre of Possibility*, ed. cit., s. XXI.

momentu zanurzyłem się w bardziej abstrakcyjnej pracy teoretycznej. W pewnym sensie trwa ona do dziś¹².

Inspiracją anglosaską teorią literatury oraz filozofią kontynentalną, choć widoczna już we wcześniejszych tekstach Japończyka, stała się teraz wyraźniejsza i skłoniła go do podjęcia nowego intelektualnego wyzwania, jakim była próba teoretycznego namysłu nad zagadnieniem procesu historycznoliterackiego. Efektem pracy Karataniego była książka *Nihon kindai bungaku no kigen*, której publikacja traktowana jest jako jedno z najważniejszych wydarzeń w powojennej krytyce literackiej w Japonii¹³. Nowatorstwo teoretycznych propozycji Karataniego zostało docenione również poza Japonią, a fragmenty pierwszego rozdziału *Źródła...* dotyczące odkrycia krajobrazu znalazły się w książce *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, skupiającej najważniejsze teksty z wymienionych w tytule dziedzin od Platona do współczesności¹⁴.

2. Konceptualizacje krajobrazu przed Karatanim

2.1. *Nihon fūkeiron* Shigi Shigetaki i krajobraz imperialny

Fukuzawa Yukichi – jeden z najważniejszych myślicieli oświeceniowych (*keimōka*) i reformatorów epoki Meiji – w traktacie *Bunmeiron no gairyaku* (*Wprowadzenie do teorii cywilizacji*, 1875) stwierdza z rezygnacją, że jedyną rzeczą, którą Japonia mogłaby pochwalić się przed światem, jest jej krajobraz¹⁵. Zagadnienia przestrzeni znajdowały się w centrum wczesnej twórczości Fukuzawy, który dostrzegał praktyczny wymiar nauki geografii. W popularnym wprowadzeniu do tych zagadnień, zatytułowanym *Pełne opisanie krajów świata* (*Sekai kunizukushi*, 1869), pisał, że jego zamiarem było „objaśnienie nade wszystko dzieciom oraz kobietom sytuacji na świecie i poprzez to położenie podwalin pod wiedzę, a zarazem pomyślność naszego kraju”¹⁶. Praca Fukuzawy niosła wyraźne piętno epoki – charakterystyki ludów i państw zostały dokonane pod kątem ich poziomu cywilizacyjnego¹⁷. Chociaż zastosowany przez niego sposób opisu szybko się zdezaktualizował,

¹² K. Karatani, *Yanagita Kunio ron*, op. cit., s. 2.

¹³ *Nihon no bungaku riron. Antoroji*, red. Y. Ōura, Tōkyō 2017, s. 450.

¹⁴ *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, red. V.B. Leitch, New York 2018, s. 1925–1938.

¹⁵ Y. Fukuzawa, *Bunmeiron no gairyaku*, Tōkyō 1970, s. 106.

¹⁶ *Idem*, *Pełne opisanie krajów świata*, przeł. P. Sztafiej, Poznań 2020, s. 55.

¹⁷ Więcej – vide P. Sztafiej, *Fukuzawa Yukichi a transfer zachodniej wiedzy geograficznej i powstanie „Pełnego opisanie krajów świata”*, [w:] *ibidem*, s. 21–51.

głównymi zasługami Fukuzawy było rozbudzenie zainteresowania geografią oraz, co szczególnie dla nas istotne, wprowadzenie aspektu porównawczego (i normatywnego) do badania krajobrazu.

Za tekst założycielski nowoczesnej teorii krajobrazu w Japonii uchodzi *Nihon fūkeiron* (*O japońskim krajobrazie*, 1894) autorstwa Shigi Shigetaki – słynnego geografa i krytyka. Nazywany niekiedy japońskim Ruskinem¹⁸ Shiga dokonał conceptualnego przejścia od tradycyjnego rozumienia krajobrazu jako natury do rozumienia go w kategoriach estetycznych. W *Nihon fūkeiron* doszło bowiem do istotnej zmiany percepcji – od estetycznoliterackich kodów powiązanych z tradycyjnym obrazem świata do opisu przestrzeni fizycznej w kategoriach naukowych i technicznych¹⁹. Autor szczegółowo przeanalizował geografię Japonii, uwzględniając klimat, prądy oceaniczne, układ archipelagu, wilgotność, wulkanizm i erozję. Przedstawił historyczny obraz krajobrazu i promował wspinaczkę górską. Przesunął uwagę z klasycznych pejzaży na surowe piękno wysokich gór, skał i górskich strumieni²⁰.

Shiga dążył do przywrócenia silnej więzi emocjonalnej Japończyków z rodzimym krajobrazem – uznawał to za kluczowy element odbudowy poczucia dumy narodowej. Jak zauważa w pierwszym rozdziale: „całe Stworzenie, ba, wszystko, co najlepsze na świecie, można znaleźć w Japonii”²¹. Ten swoisty estetyczny nacjonalizm, jak nazywa go w swoim artykule Nobuko Toyosawa²², doskonale wpisał się w swój czas – Shiga opublikował *Nihon fūkeiron* w trakcie wojny japońsko-chińskiej (1894–1895), a prezentowane przez niego koncepcje zostały szybko włączone do repertuaru oficjalnej propagandy nacjonalistycznej.

2.2. Watsuji Tetsurō i etyczny wymiar krajobrazu

Watsuji zapisał się w historii przede wszystkim jako „najwybitniejszy interpretator i historyk etyki japońskiej”²³. Nim zajął się jednak tą tematyką, przez pewien czas był blisko związany ze środowiskiem literackim przełomu er Meiji i Taishō. Przyjaźnił się z wybitnym powieściopisarzem Natsume Sōsekim (1867–1916). I choć Watsuji nigdy nie opublikował utworu lite-

¹⁸ M. Gavin, *Shiga Shigetaka 1863–1927. The Forgotten Enlightener*, London 2001, s. 33.

¹⁹ N. Katō, *Nihon fūkeiron*, Tōkyō 1990, s. 173.

²⁰ G. Hirasawa, *Landscape Theory: Post-68 Revolutionary Cinema in Japan*, Leiden 2021, s. 17–18.

²¹ Sh. Shiga, *Nihon fūkeiron*, Tōkyō 1937, s. 17.

²² Vide N. Toyosawa, *An Imperial Vision: Nihon Fūkeiron (On the Landscape of Japan, 1894) and Naturalized Nature*, „Studies on Asia” 2013, nr 1, s. 25–64.

²³ R.E. Carter, M. Yuasa, *Encounter with Enlightenment. A Study of Japanese Ethics*, New York 2001, s. 124.

rackiego *sensu stricto*, to jego eseje filozoficzne wyróżnia bogaty i zarazem klarowny styl literacki. Watsuji to zresztą jedyny przedstawiciel Szkoły z Kioto, którego teksty zostały umieszczone w prestiżowym wyborze najważniejszych utworów nowoczesnej literatury japońskiej²⁴.

Debiutował tomem *Niche no kenkyū* (*Studia o Nietzschem*, 1913), czyli wpływowym opracowaniem twórczości niemieckiego myśliciela, które zapewniło mu opinię obiecującego badacza zachodniej filozofii. Wpływ Nietzschego dostrzec można właściwie w całej późniejszej twórczości Japończyka – od autora *Zmierzchu bożyszcz* Watsuji zaczerpnął przekonanie o przewodniej roli wybitnych jednostek w historii, a także skłonność do estetyzacji życia oraz pogardę do mieszczańskiej kultury przełomu wieków²⁵. Na gruncie polityki nietzscheanizm zaprowadził Watsujiego do przyjęcia poglądów antyegalitarystycznych, wyrażających się w odrzuceniu zarówno socjalizmu, jak i liberalizmu jako konceptów nieprzystających do ducha japońskiego. Podobnie jak młody Nietzsche Watsuji poszukiwał śladów wielkości w kulturze dawnych czasów – w 1919 roku opublikował *Koji junrei* (*Pielgrzymkę do starych świątyń*), stanowiącą wyraz estetycznego uwielbienia dla architektury z okresu Nara (710–794). Rok później wydał zbiór esejów zatytułowany *Nihon kodai bunka* (*Kultura starożytnej Japonii*, 1920), który nadal stanowi wzór erudycyjnego i filozoficznego ujmowania problemów kultury. Do poszerzonego wznowienia tej książki z 1926 roku włączył teksty poświęcone postaci buddyjskiego mnicha Dōgena (1200–1253), którym zainteresował się pod koniec I wojny światowej. Teksty o Dōgenie opatrzył tytułem *Shamon Dōgen* (*Śramana Dōgen*). W następnych latach pracę tę często wydawano jako osobną książkę. W przedmowie do angielskiego tłumaczenia Thomas Kasulis zwraca uwagę, że:

Shamon Dōgen w radykalny sposób zmienił status Dōgena w japońskiej historii intelektualnej, przekształcając go z czczonego (*revered*), ale rzadko czytanego patriarchy buddyzmu zen sekty *sōtō* w jednego z głównych filozofów buddyjskich Azji Wschodniej²⁶.

Zwrot etyczny w twórczości Watsujiego nastąpił na skutek okoliczności do pewnego stopnia przypadkowych²⁷. W 1925 roku został on powołany na

²⁴ Vide Abe Jirō, *Watsuji Tetsurō shū*, [w:] *Nihon Kindai Bungaku Taikei*, t. 35, red. T. Kitazumi, T. Furukawa, Tōkyō 1994.

²⁵ H.D. Harootunian, T. Najita, *Japanese revolt against the West: political and cultural criticism in the twentieth century*, [w:] *The Cambridge History of Japan*, t. 6, red. P. Duus, Cambridge 1989, s. 744.

²⁶ T.P. Kasulis, *Introduction*, [w:] T. Watsuji, *Purifying Zen: Watsuji Tetsuro's Shamon Dogen*, przeł. S. Bein, Honolulu 2011, s. IX–X.

²⁷ G.K. Piovesana, *Recent Japanese Philosophical Thought, 1862–1996. A Survey. With a New Survey (1963–1996) by Naoshi Yamawaki*, London – New York 2013, s. 135.

stanowisko profesora etyki na Uniwersytecie w Kioto, na którym wykładał przez następne dziewięć lat. W międzyczasie udał się na roczne stypendium do Niemiec, gdzie zapoznał się z najnowszymi trendami w zachodniej filozofii. Szczególne wrażenie wywarła na nim praca *Bycie i czas* (*Sein und Zeit*, 1927) Martina Heideggera, która zmusiła go do przemyślenia podstawowych założeń jego twórczości. To właśnie w wyniku krytycznego przepracowania heideggerowskich koncepcji powstała najważniejsza rozprawa Watsujiego, czyli *Ningen no gaku to shite no rinrigaku* (*Etyka jako nauka o człowieku*, 1934). Sformułował w niej fundamentalne dla swojej filozofii pojęcia *aidagara* ('bycie pomiędzy', 'relacyjność') oraz *ningen*²⁸. Korzystając z charakterystycznej dla Heideggera metody etymologicznego dochodzenia do pierwotnego sensu pojęć, przeprowadził krytykę zachodniego postrzegania podmiotu, w którym brakuje myślenia relacyjnego. Mine Hideki w monografii heideggeryzmu w filozofii japońskiej tłumaczył pojęcie *ningen* w następujący sposób:

Zdaniem Watsujiego fakt, że ludzkie istnienie (*ningen sonzai*) nie jest istnieniem indywidualnym (*Kōjin sonzai*), lecz relacyjnym (*aidagara*), został już wcześniej zawarty w japońskim wyrazie *ningen*. *Ningen* było słowem oznaczającym początkowo 'w-świecie' (*yo no naka*) i 'między-człowiekiem-a-człowiekiem' (*seken*), ale to się zmieniło i obecnie wyraz ten oznacza człowieka (*hito*). W zachodnim spojrzeniu na człowieka, na przykład w arystotelejskiej koncepcji człowieka jako części *polis*, również istniała tradycja ujmowania społecznego wymiaru istnienia, jednak w zachodnich językach nie ma wyrażen zbliżonych znaczeniowo do *ningen*, a słowa takie jak 'man', 'Mensch' czy 'homo' oznaczają wyłącznie pojedynczą osobę (*Kōjintekina hito o shika imi shinai*). Watsuji łączy ten fakt z zachodnią tendencją dostrzegania istoty człowieka jedynie poprzez jego indywidualność²⁹.

Watsuji krytykował koncepcje Heideggera również w następnej pracy, czyli w kontrowersyjnym traktacie *Fūdo* (*Klimat i kultura*, 1935). Japoński etyk cenił autora *Bycia i czasu* za wyeksponowanie czasowego wymiaru egzystencji, jednak uważał, że należy przemyśleć bycie także od strony struktur przestrzennych. Poprzez skupienie się na klimacie i przestrzeni wyróżnił dwa podstawowe typy klimatów: monsunowy i śródziemnomorski, które tłumaczą występowanie kulturowych i politycznych różnic na świecie oraz

²⁸ Yamamoto Seisaku i Robert Carter, tłumacze *Ningen no gaku toshite no rinrigaku* na język angielski, oddają pojęcie *aidagara* jako 'betweenness', a pojęcie *ningen* zachowują w oryginalnej wersji. Naoki Sakai proponuje tłumaczenie 'being-between', czyli 'bycie pomiędzy'. Vide T. Watsuji, *Watsuji Tetsuro's Rinrigaku. Ethics in Japan*, przeł. S. Yamamoto, R.E. Carter, New York 1996.

²⁹ H. Mine, *Haidegā to Nihon no tetsugaku – Watsuji Tetsurō, Kuki Shuzō, Tanabe Hajime*, Tōkyō 2002, s. 45–46.

determinują „podstawową strukturę ludzkiej egzystencji”³⁰. Z tego binarnego podziału udaje się jednak wyrwać Japonii, która w unikatowy sposób łączy w sobie oba klimaty, dzięki czemu buduje kulturę w pełni relacyjną (w znaczeniu *aidagara*). Zdaniem Harry’ego Harootuniana i Tatsuo Najity *Klimat i kultura* wpisuje się w nurt popularnego w latach 30. kulturalizmu (*bunkashugi*), objawiającego się akcentowaniem partykularyzmów narodowych i głoszeniem wyższości japońskiej kultury³¹.

3. Nowoczesność w ujęciu Karataniego

3.1. Podstawowe pojęcia

3.1.1. Odwrócenie (*tentō*)

Karatani zaczerpnął pojęcie ‘odwrócenia’ z filozofii Karola Marksa i Friedricha Nietzschego. Po raz pierwszy zaczął szerzej z niego korzystać w zbiorze esejów *Marukusu. Sono kanōsei no chūshin* (Marks. *W stronę centrum możliwości*, 1974). Termin ten posłużył mu do opisu mechanizmu, w którym strukturalne uwarunkowania relacji konstytuujących pojęcia w systemie formalnym zostają zaciemnione, co prowadzi do ich postrzegania jako apriorycznych kategorii myślowych. W konsekwencji relacje strukturalne jawią się nie jako warunki ich istnienia, lecz jedynie jako ich ekspresja. Karatani rozwinął tę koncepcję, interpretując marksistowską teorię wartości i nietzscheańską genealogię w perspektywie poststrukturalistycznej. Argumentował, że w monetarnym systemie wartości pieniądź pełni analogiczną funkcję do fonetycznego pisma w języku – nie tyle „wyraża” wartość czy znaczenie, ile je konstytuuje. Ten proces pozostaje jednak ukryty przed świadomością, ponieważ samo „odwrócenie” umożliwia produkcję podmiotowości, maskuje historyczne uwarunkowania tworzenia wartości. Podobnie rzecz ma się z *Genealogią moralności*, w której Nietzsche:

odkrył odwrócenie, które sprawia, że u podstaw relacji kredytu i długu znajdują się rzeczy całkowicie heterogeniczne. Na przykład koncepcja równości wśród istot ludzkich oznacza w istocie równoważność jakościowo różnych ludzi. Przyjmujemy to jako coś raczej oczywistego albo odrzucamy w imię natury³².

³⁰ T. Watsuji, *A Climate. A Philosophical Study*, przeł. G. Bownas, Tokyo 1961, s. 8.

³¹ H.D. Harootunian, T. Najita, *op. cit.*, s. 734.

³² K. Karatani, *Marukusu: sono kanōsei no chūshin*, Tōkyō 1990, s. 33.

Pojęcie odwrócenia niesie ze sobą dwie podstawowe konsekwencje dla literatury. Po pierwsze, powoduje pojawienie się „wewnętrzności” (*naimensei*) w poszczególnych pojęciach systemu strukturalnego, w tym również w literaturoznawstwie. Po drugie, pozwala wyobrazić sobie początki i diachroniczną historię rozwijającą się w ramach takiej wewnętrzności. Koncepcja Karataniego pozostaje szczególnie cenna, ponieważ ukazuje sposób, w jaki inwersja naturalizuje warunki systemu, a tym samym wskazuje drogę do odkrycia polityki, która stanowi o ostatecznej sile każdej epistemologii.

3.1.2. Odkrycie (*hakken*)

Odkrycie to centralne pojęcie najsłynniejszej książki literaturoznawczej Karataniego, czyli *Nihon kindai bungaku no kigen* (*Źródła japońskiej literatury nowoczesnej*, 1980). Autor wskazywał na trzy podstawowe odkrycia, do których doszło w Japonii: krajobrazu (*fūkei no hakken*), wnętrza (*naimen no hakken*) i dzieciństwa (*jidō no hakken*). Odkrycie rozumiane jest tutaj jako wydarzenie inicjujące przełom w rozwoju świadomości (*ishiki*) danej epoki, zaś samo pojęcie świadomości zyskuje inny wymiar niż w jego wczesnym artykule *Świadomość i natura* i znaczeniowo zbliża się do centralnego dla filozofii Foucaulta pojęcia *episteme* oraz bachelardowskiego cięcia epistemologicznego.

3.2. Źródła nowoczesnej literatury japońskiej i problem narodzin nowoczesności

Źródła japońskiej literatury nowoczesnej zawierają analizę wybranych zjawisk literackich er Meiji (1868–1912) i Taishō (1912–1926), a więc obejmują okres modernizacji i westernizacji kraju. Wraz z otwarciem na świat do Japonii zaczęły przenikać zachodnie idee, w tym obowiązujące w Europie kanony estetyczne. Japońska literatura, której tradycje sięgają VIII wieku, stanęła przed wyzwaniem przeformułowania swoich założeń i unowocześnienia odziedziczonych form prozatorskich, lirycznych i dramatycznych. Aby w pełni zrozumieć rewolucję, która dokonała się wówczas w japońskim postrzeganiu świata, Karatani zastosował metodę genealogiczną, zaczerpniętą z filozofii Michela Foucaulta³³.

Dlatego wiele miejsca w swojej książce poświęcił analizie tak – wydawałoby się – zrozumiałych pojęć, jak „literatura”, „nowoczesność” czy „subiek-

³³ *Idem, Nihon kindai bungaku no kigen*, Tōkyō 2008, s. 252.

tywność”. Z jednej strony wskazywał na ich historyczny wymiar, z drugiej natomiast – na ich instytucjonalne oraz ideologiczne uwarunkowania.

Pomysł napisania tej książki narodził się podczas jego pobytu na Uniwersytecie Yale w Stanach Zjednoczonych. Jak pisał w posłowie do japońskiego wydania książki:

Punktem wyjścia było dla mnie seminarium na temat literatury Meiji, które prowadziłem jesienią 1975 roku. Było to moje pierwsze doświadczenie w nauczaniu literatury japońskiej obcokrajowców. W rzeczywistości nigdy wcześniej nie prowadziłem zajęć z literatury japońskiej. Wybrałem literaturę Meiji [1868–1912], ponieważ chciałem skorzystać z okazji, by zbadać literaturę nowoczesną niejako od podstaw, a ponadto by ponownie ocenić kurs, jaki do tej pory obrało moje własne pisarstwo krytyczne. Do tego momentu nie czułem jeszcze konieczności bycia „teoretykiem”. Jednak proces kwestionowania przyjętych „pewności” zmusił mnie do tego. Pamiętam, że doświadczyłem pewnego rodzaju poruszenia, kiedy odkryłem, że jestem w tym samym wieku (trzydzieści cztery lata), w którym Sōseki był, kiedy w Londynie napisał swoją *Teorię literatury*. Czułem, że mogę dobrze zrozumieć, dlaczego Sōseki został zmuszony do napisania tej książki. To był jeden z powodów, dla których zdecydowałem się napisać o Sōsekim na pierwszych stronach książki³⁴.

Pobyt w Ameryce odcisnął się na sposobie pisania Karataniego. Wpływ amerykańskiej teorii literatury i filozofii kontynentalnej, choć widoczny już w jego wcześniejszych tekstach, teraz stał się wyraźniejszy i skłonił go do podjęcia nowego wyzwania intelektualnego, jakim była próba teoretycznej refleksji nad zagadnieniem procesu historycznoliterackiego. Jego ambicjami były znalezienie punktu zerowego japońskiej nowoczesności i ustalenie, używając jego własnego określenia, podstawowych współrzędnych jej semiotycznej konstelacji. Tak więc głównym celem *Źródeł...* było przeprowadzenie studium epistemologicznego przesunięcia, które umożliwiło powstanie instytucji literatury w nowoczesnej Japonii.

3.3. Odkrycie krajobrazu jako warunek nowoczesności

Podstawowym przejawem tej transformacji świadomości było „odkrycie krajobrazu”, czyli przejście od świadomości natury jako konfiguracji tekstowej do percepcji zewnętrznego, empirycznego obiektu. Karatani dokładnie określa moment, w którym doszło do tego przekształcenia: trzecia dekada ery Meiji (lata 90. XIX wieku)³⁵. Oczywiście krajobrazy istniały wcześniej, były także tematem tradycyjnego malarstwa i poezji, jednak

³⁴ *Ibidem*, s. 280–281.

³⁵ *Ibidem*, s. 15.

w *sansuiga* [tradycyjne malarstwo pejzażowe – przyp. Sz.Sz.] malarz nie patrzy na przedmiot, ale wyobraża sobie to, co transcendentne. Podobnie poeci tacy jak Bashō i Sanetomo nie patrzyli na „krajobrazy”. Jak powiedział Yanagita Kunio, w *Oku no hosomichi* [Ścieżki na daleką północ, 1694] Bashō nie ma ani jednej linijki opisu. Nawet to, co wygląda jak opis, nim nie jest. Jeśli uda nam się podążać za subtelnym, a zarazem kluczowym rozróżnieniem, które nakreślił Yanagita, będziemy w stanie dostrzec zarówno proces japońskiego odkrywania „krajobrazu”, jak i literacką „historię”, która równolegle towarzyszyła transformacji percepcji³⁶.

Dla Karataniego dziełem informującym o przekształceniach w pojmowaniu świata zewnętrznego jest opowiadanie *Niezapomniani ludzie* (*Wasurenu hitobito*, 1898) Kunikidy Doppō. Opowiadanie koncentruje się na wizytach uczonego Otsu w gospodzie nad rzeką Tama, gdzie dzieli się on opowieściami o „niezapomnianych ludziach” z malarzem Akiyamą, którego tam poznał. Prezentuje mu rękopis rozpoczynający się słowami: „Ludzie, których nie mogłem zapomnieć, nie zawsze są tymi, których nie powinienem był zapomnieć”. Następnie przywołuje wspomnienia ze swojego życia, podkreślając zjawisko niezamierzonego powiązania określonych miejsc z napotkanymi w nich osobami, nawet jeśli ich spotkanie miało charakter przypadkowy. Aby wyjaśnić to zjawisko, Karatani posłużył się koncepcją „człowieka jako obrazu”³⁷, odnoszącą się do nowoczesnego sposobu percepcji o charakterze właściwie solipsystycznym. W końcowym fragmencie opowiadania czytamy:

Otóż jestem nieszczęśliwym człowiekiem, który nieustannie cierpi, dręczony własnymi wygórowanymi ambicjami i potrzebą roztrząsania problemów natury ludzkiej. W noc taką jak ta siedzę sam do późna przy lampie i pogrążony w głębokim smutku, doświadczam tego, jak nieznosna jest moja samotność. Wówczas mój egoizm pęka z trzaskiem i zaczynam myśleć o innych ludziach z czułością. Myślę o dawnych sprawach i o przyjaciółach. I wtedy napływają do mnie wspomnienia owych ludzi, o których opowiadałem. A może inaczej... Ci ludzie pojawiają się wewnątrz pejzażu, który obejmuje wszystko, co widziałem wtedy, kiedy na nich patrzyłem. Czy jestem od nich różny? Czy wszyscy nie otrzymujemy życia, które dzielimy po części z niebem, po części z ziemią, i czy nie wybieramy się wszyscy w daleką drogę, usiłując powrócić do bezkresnego nieba? Kiedy takie uczucia we mnie wzbierają, łzy mimowolnie spływają mi po policzkach. Wtedy tak naprawdę nie ma ani mnie, ani innych ludzi. Pojawia się jedynie wszechogarniająca tęsknota i czułość. Tylko w tych momentach odczuwam wielki spokój i wolność nieporównywalną z niczym innym. Wówczas znika przemijająca rywalizacja o sławę i bogactwo, a moje współodczuwanie z każdą rzeczą jest tak głębokie jak nigdy. Bardzo

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, s. 14.

chciałbym o tym napisać w sposób nieskrępowany. Wierzę, że są na świecie ludzie, którzy umieją współczuć³⁸.

Powyższy fragment jednoznacznie wskazuje na powiązanie między krajobrazem a introspektywną, samotniczą kondycją podmiotu. Narrator doświadcza poczucia solidarności, prowadzącego do zatarcia granicy między „ja” a innymi, lecz dotyczy to wyłącznie osób, które nie odgrywają istotnej roli w jego życiu; w odniesieniu do najbliższego otoczenia pozostaje natomiast zdystansowany. Zdaniem Karatani nic w tym dziwnego, ponieważ „dopiero w «człowieku wewnętrznym», który wydaje się być obojętny na otoczenie zewnętrzne, odkrywa się krajobraz. Dostrzega go ten, kto nie patrzy «na zewnątrz»”³⁹.

Karatani opisuje tworzenie epistemologicznych podstaw nowoczesnej literatury japońskiej jako proces dwuetapowy. Głównym rezultatem tego procesu było pojawienie się rozróżnienia na wewnątrz i zewnątrz, rodzime i obce. Po pierwsze, Karatani analizuje powstanie nowoczesnej literatury jako przyswojenie estetyki europejskiej. Po drugie, rozpoznaje ruch retrospektywny, polegający na asymilacji piśmiennictwa przednowoczesnego do przestrzeni konceptualnej literatury nowoczesnej, którą charakteryzują takie pojęcia, jak autoekspresja i reprezentacja. Dopiero dzięki temu dwuetapowemu procesowi jednoczesnej asymilacji obcych wzorców i oddzielenia się od nich możliwa stała się całkowita rekonceptualizacja przednowoczesnej literatury japońskiej. Jak zauważył Lippit:

W ramach tego podwójnego procesu asymilacji Karatani odnajduje również krytyczny proces różnicowania, który określa mianem budowy przestrzeni „wewnętrzności” (*naimensei*) w literaturze. W różnych kluczowych dziełach proces ten zachodzi przede wszystkim na poziomie indywidualnej psychiki, wyznaczając granice „autonomicznej” samoświadomości wobec zewnętrznej topografii (wskazanej w analizie Karatani koncepcji krajobrazu). Ostateczną implikacją analizy Karatani jest to, że modernizacja nie była po prostu asymilacją obcej kultury w rodzimym kontekście, ale raczej, że same rozróżnienia między kulturą narodową a obcą (czyli zachodnią) – między, jak mówi, podmiotem a przedmiotem – zostały w efekcie wyznaczone przez ten proces⁴⁰.

Choć sam autor nie odwołuje się bezpośrednio do Gastona Bachelarda, jego koncepcja, nazwijmy ją: rewolucji poznawczej, przypomina pojęcie „cięcia epistemologicznego”, które francuski filozof zaproponował w książce

³⁸ D. Kunikida, *Niezapomniani ludzie*, przeł. K. Sonnenberg, [w:] *Sny i wizje w japońskich opowiadaniach przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2017, s. 135.

³⁹ K. Karatani, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁰ S. Lippit, *Topographies of Japanese Modernism*, New York 2002, s. 10.

Kształtowanie się umysłu naukowego. Japoński teoretyk rozumie zmiany, jakie zaszły w okresie modernizacji kraju, jako pojawienie się wyraźnie nowej jakości. Dla Karatani uosobieniem japońskiej nowoczesności był ruch *genbun itchi*, poprzez który wielość i heterogeniczność reprezentowana przez języki oraz dyskursy istniejące przed nadejściem nowoczesności zostają stłumione przez konstrukcję scentralizowanego języka i państwa. W tym właśnie punkcie Karatani lokuje warunek wstępny dla późniejszego rozwoju nowoczesnej literatury, a także japońskiego państwa narodowego.

Podsumowanie

Zdaniem Brett de Bary – tłumaczki i znawczyni twórczości Japończyka – podejście historycznoliterackie zaprezentowane w *Źródłach...* pozwala na zerwanie z esencjalistycznym traktowaniem procesów literackich i otwiera możliwości przemodelowania literaturoznawczych narracji, także w kontekście literatur wywodzących się z innego kręgu kulturowego⁴¹. W jednym z wywiadów Karatani powiedział:

badacze z Bułgarii i Finlandii, którzy czytali angielskie tłumaczenie mojej książki, powiedzieli mi, że zjawiska w niej opisane miały podobny przebieg również w ich krajach. [...] Dawniej myślałem, że to, co wydarzyło się w Japonii, miało szczególny charakter. Jednakże teraz wiem, że w rzeczywistości wydarzenia te nie były niczym wyjątkowym⁴².

Szeroka recepcja omawianej książki potwierdza, że zastosowane w niej narzędzia opisu są funkcjonalne i mogą inspirować badaczy, którzy nie specjalizują się w literaturoznawstwie japońskim. Karatani proponuje bowiem uniwersalny sposób badania percepcji epoki, która po raz pierwszy zetknęła się z „nowoczesną konstelacją epistemologiczną”.

BIBLIOGRAFIA

Abel J.E., *Preface: One Karatani, Indivisible*, [w:] K. Karatani, *Nation and Aesthetics. On Kant and Freud*, przeł. J.E. Abel, D.H. Tsen, H. Yoshikuni, New York 2017.

⁴¹ B. de Bary, *Karatani Kōjin's Origins of Modern Japanese Literature*, [w:] *Postmodernism and Japan*, red. M. Miyoshi, H.D. Harootunian, Durham 1989, s. 237–242.

⁴² [Cyt. za:] J.E. Abel, *Preface: One Karatani, Indivisible*, [w:] K. Karatani, *Nation and Aesthetics. On Kant and Freud*, przeł. J.E. Abel, D.H. Tsen, H. Yoshikuni, New York 2017, s. XIV.

- Bary B. de, *Katarani Kōjin's Origins of Modern Japanese Literature*, [w:] *Postmodernism and Japan*, red. M. Miyoshi, H.D. Harootunian, Durham 1989.
- Burckhardt J., *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, przeł. M. Kreczkowska, Warszawa 1991.
- Carter R.E., Yuasa M., *Encounter with Enlightenment. A Study of Japanese Ethics*, New York 2001.
- Fukuzawa Y., *Bunmeiron no gairyaku*, Tōkyō 1970.
- Fukuzawa Y., *Pełne opisanie krajów świata*, przeł. P. Sztafiej, Poznań 2020.
- Gavin M., *Shiga Shigetaka 1863–1927. The Forgotten Enlightener*, London 2001.
- Harootunian H.D., Najita T., *Japanese revolt against the West: political and cultural criticism in the twentieth century*, [w:] *The Cambridge History of Japan*, t. 6, red. P. Duus, Cambridge 1989.
- Hirasawa G., *Landscape Theory: Post-68 Revolutionary Cinema in Japan*, Leiden 2021.
- Karatani K., *Ifu suru ningen*, Tōkyō 1972.
- Karatani K., *Marukusu: sono kanōsei no chūshin*, Tōkyō 1990.
- Karatani K., *Marx: Towards the Centre of Possibility*, przeł. G. Walker, London – New York 2020.
- Karatani K., *Nihon kindai bungaku no kigen*, Tōkyō 2008.
- Karatani K., *Seiji o kataru*, Tōkyō 2009.
- Karatani K., *Yanagita Kunio ron*, Tōkyō 2013.
- Katō N., *Nihon fūkeiron*, Tōkyō 1990.
- Kobayashi T., *Karatani Kōjin ron: Tasha no yukue*, Tōkyō 2015.
- Kunikida D., *Niezapomniani ludzie*, przeł. K. Sonnenberg, [w:] *Sny i wizje w japońskich opowiadaniach przełomu XIX i XX wieku*, Kraków 2017.
- Lippit S., *Topographies of Japanese Modernism*, New York 2002.
- Mine H., *Haidegā to Nihon no tetsugaku – Watsuji Tetsurō, Kuki Shuzō, Tanabe Hajime*, Tōkyō 2002.
- Murakami F., *Postmodern, Feminist and Postcolonial Currents in Contemporary Japanese Culture: A Reading of Murakami Haruki, Yoshimoto Banana, Yoshimoto Takaaki and Karatani Kōjin*, London 2009.
- Nihon no bungaku riron. Antorojī*, red. Y. Ōura, Tōkyō 2017.
- Piovesana G.K., *Recent Japanese Philosophical Thought, 1862–1996. A Survey. With a New Survey (1963–1996) by Naoshi Yamawaki*, London – New York 2013.
- Shiga S., *Nihon fūkeiron*, Tōkyō 1937.
- Suzuki S., *Gendai Nihon bungaku no shisō*, Tōkyō 1992.
- Sztafiej P., *Fukuzawa Yukichi a transfer zachodniej wiedzy geograficznej i powstanie „Pełnego opisanie krajów świata”*, [w:] Y. Fukuzawa, *Pełne opisanie krajów świata*, przeł. P. Sztafiej, Poznań 2020.
- The Norton Anthology of Theory and Criticism*, red. V.B. Leitch, New York 2018.
- Toyosawa N., *An Imperial Vision: Nihon Fūkeiron (On the Landscape of Japan, 1894) and Naturalized Nature*, „Studies on Asia” 2013, nr 1, s. 25–64.
- Watsuji T., *A Climate. A Philosophical Study*, przeł. G. Bownas, Tokyo 1961.

Szymon Szeszuła – doktorant w Szkole Nauk o Języku i Literaturze UAM. Absolwent filologii polskiej i filologii japońskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Sty-

pendysta Fundacji Japońskiej. W latach 2023–2024 przebywał na stypendium naukowym na Uniwersytecie Tokijskim. Przygotowuje pracę doktorską poświęconą krytyce literackiej Kōjina Karataniego. Swoje zainteresowania badawcze skupia wokół teorii literatury, współczesnej literatury japońskiej i filozofii. ORCID: 0000-0002-8897-4111. Adres e-mail: <ss26910@amu.edu.pl>.

Szymon Szeszuła – PhD student at the School of Languages and Literatures at the Adam Mickiewicz University. Graduate of Polish and Japanese philology at the Adam Mickiewicz University. A Fellow of the Japan Foundation, in 2023–2024 he was on a research scholarship at the University of Tokyo. He is preparing a doctoral thesis on the literary criticism of Karatani Kōjin. His research interests focus on literary theory, contemporary Japanese literature and philosophy. ORCID: 0000-0002-8897-4111. E-mail address: <ss26910@amu.edu.pl>.

Przekłady

